

Олександр Колибенко

Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції)

Проблема реконструкції чисельності населення постає практично перед кожним дослідником, що займається питаннями історичної топографії середньовічних міст. Для цього застосовуються різноманітні методики. Зрозуміло, що сучасний стан розробки проблем демографії давньоруських міст не дозволяє претендувати на високу точність підрахунків кількості населення. Однак, незважаючи на певну відносність отриманих за допомогою існуючих методик даних, їх використання є конче необхідним¹.

Один з найбільших політичних та культурних центрів Русі — Переяславль Руський — здавна привертав до себе увагу дослідників. В історико-археологічній літературі зустрічаються також дані про кількість мешканців цього міста. Переважна більшість дослідників, визначаючи кількість населення конкретного міста, перш за все спираються на його загальну площу, оскільки такі дані можуть бути встановлені більш-менш точно за допомогою археологічних досліджень. Так, на думку П. П. Толочка, загальна площа Переяславля дорівнювала 100–150 га, тобто, він входив до групи найбільших центрів Русі, що мали від 10 до 50 тис. чоловік населення².

За М. М. Корінним площа Переяславля дорівнювала приблизно 100 га (з них 92 га — укріплена територія дитинця й «окольного міста»). При щільності населення в середньому 125 чоловік на 1 га в місті проживало приблизно 11,5 тис. чоловік³.

На думку Г. В. Трофіменка Переяславль мав 78 га укріпленої та приблизно 150 га загальної території. Він визначає щільність населення міста в 100–150 чоловік на 1 га, що є характерним для міст із садибним типом забудови, а загальну кількість населення Переяславля у XII ст. — приблизно 20 тис. чоловік⁴.

Отже, за підрахунками вищеназваних дослідників кількість населення Переяславля Руського становила від 11,5 до 20 тис. чоловік.

На нашу думку такий підхід до підрахунку кількості населення Переяславля є дещо поверховим і спрощеним. Адже мова йде про велике місто зі складною

1 Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 200.

2 Толочко П. П. Давньоруське місто // Давня історія України в 3 т. — К., 2000. — Т. 3. — С. 414, 415; Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 175.

3 Корішній Н. Н. Переяславская земля, X — первая половина XIII в. — К., 1992. — С. 147, 148.

4 Трофіменко Г. В. Архітектура Переяславля Південного X — першої половини XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. архітектури: 18.00.01. — К., 1995. — С. 8.

майже 250-літньою історією, яке протягом усього часу свого існування знаходилось у вирі різних політичних процесів. Майже кожна зовнішня чи внутрішньополітична акція, спрямована на Київ, не обходила стороною й Переяславль. Звідси, відповідно, й строкатість етнічного складу населення, складність та нестабільність демографічної ситуації, а, отже, й різкі зміни кількості населення Переяславля та його округи. Очевидно, що на різних етапах своєї історії Переяславль мав різну кількість населення.

Крім того, слід мати на увазі, що місто Переяславль мало складну містобудівельну структуру. Воно складалося з кількох компонентів, що явно мали неоднакову щільність забудови і, відповідно, густоту населення. Так, щільно забудований з самого початку існування міста дигинець у цьому плані відрізнявся від «окольного міста», яке, згідно з археологічними дослідженнями двох останніх десятиліть, мало вільні від забудови території ще й на рубежі XI–XII ст.⁵

Зрозуміло, що забудова розташованих навколо укріплень Переяславля передгородь була ще менш щільною, як і густота заселення цих територій.

Ще одне зауваження стосується підрахунків загальної території міста, яка, на нашу думку, не була правильно визначеною жодним із дослідників. Відсутність до середини 90-х рр. XX ст. археологічних досліджень на територіях переяславльських передгородь призвела до неточної оцінки їх загальної площі, що й позначилось на інших висновках.

Таким чином, механічне множення довільно визначеної загальної площі міста на гіпотетичну середню цифру щільності населення Переяславля у невизначеному (точніше — дуже широкому) часовому проміжку не може дати задовільного розв'язання поставленої проблеми.

Існують окремі методики визначення чисельності населення, не пов'язані з площею міста. Прикладом використання однієї з таких методик є підрахунок М. М. Корінним загальної чисельності міського населення Переяславської землі. Вважаючи, що кожен погонний метр міських укріплень охороняв (на заборолах) один воїн, на якого припадало 5 чоловік мирного населення (старих, жінок та дітей), а також знаючи середні розміри (радіус та довжину окружності) й приблизну кількість городищ, він отримує кількість міського (умовно) населення Переяславської землі. Населення столиці землі та князівства — Переяславля — до цієї кількості, очевидно, не входить⁶.

Ще одна формула підрахунку кількості населення — за могильниками — передбачає точний підрахунок кількості курганів-некрополів, помножену на середню тривалість життя людини у той період історії й поділену на час існування могильників⁷. Однак, для Переяславля подібну методику застосувати неможливо

5 Бузян Г. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції про дослідження в м. Переяславі-Хмельницькому в 1983, 1985 та 1987–1989 рр. // НА ІА НАНУ. — 1983–89 / 253. — С. 12–13, 25–26.

6 Коринний Н. Н. О размещении и численности населения Переяславского княжества в начале XII в. // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 111–112.

через погану збереженість його курганных некрополів. Частково зберігся (приблизно 70 насипів) лише курганный могильник в ур. Ярмарковщина, інші три відомих переяславських некрополя в даний час повністю зруйновані⁸.

Щоб отримати достатньо об'єктивний результат, необхідно перш за все максимально точно за наявними на даний час джерелами визначити межі міста. Однак, як не була сталою і змінювалась кількість населення міста, так змінювались і його межі. Тому необхідно простежити динаміку цих змін за змінами у розповсюдженні культурних нашарувань за періодами існування міста. Матеріали археологічних досліджень Переяславля Руського дозволяють це зробити.

На основі цих матеріалів необхідно визначити площу давньоруського Переяславля, визначивши при цьому час функціонування (від виникнення до занепаду) кожного з районів міста. Базуючись на отриманих даних, виділити окремі етапи розвитку містобудівельної структури давнього Переяслава і встановити загальну площу міста на кожному з етапів. На основі найближчих аналогій визначити приблизну кількість населення кожного з районів, маючи на увазі різницю в щільності населення різних частин міста: дитинця, «окольного міста», передгородь. За отриманими результатами необхідно також проаналізувати динаміку виявлених змін кількості населення Переяславля Руського й визначити їх причини.

Що стосується меж території давньоруського Переяслава, то суттєве, а точніше — вирішальне значення в цьому мають результати досліджень переяславських передгородь, що оточували місто з усіх сторін. Таким чином, точне визначення меж цих передгородь, їх розмірів, дозволяє визначити і загальні розміри та межі всього міста.

До 1988 р. археологічні дослідження на територіях передгородь не проводились. Виключенням були невеликі за обсягом розвідкові розкопки на вул. Можайській, здійснені експедицією ПХДКЗ у 1981 р.⁹ Відсутність будь-яких досліджень на прилеглих до дитинця та «окольного міста» територіях призвела істориків та археологів до не зовсім точних уявлень про планування, розташування, розміри та хронологію переяславських передгородь. Традиційно вважалося, що згадані у літописах передгороддя Переяславля склалися з двох районів — території, розташованої безпосередньо перед валом «окольного міста» (Закиєвобрамське передгороддя, ур. Забашта) й місцевості на захід від дитинця, за р. Альтою (Заальтицьке передгороддя)¹⁰.

Суцільним обстеженням території та околиць сучасного міста, проведеним співробітниками ПХДКЗ (НІЕЗП) протягом останнього 15-річчя, та археологічними розкопками останніх років експедицій заповідника та Переяслав-

7 Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. — К., 1993. — С. 70.

8 Колибенко О. В., Колибенко О. В. Некрополі Переяславля Руського // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — Вип. 9. — С. 16–21.

9 Савчук А. П. Отчет о полевых исследованиях 1981 г. // НА ИА НАНУ. — 1981 / 78. — С. 6.

10 Коринный Н. Н. Переяславская земля. — С. 145.

Хмельницького педагогічного інституту, вдалося внести значні корективи в існуючі уявлення про найменш досліджені райони Переяславля — його передгороддя. Було встановлено факт заселеності територій ур. Луг, Оболонь, Марченкові Луки, Лагері, Гора. Розкопками на площах перших трьох названих урочищ виявлено культурний шар давньоруського часу та різноманітні об'єкти житлового, господарського й виробничого характеру¹¹.

Літописи містять лише дві прямі згадки про передгороддя Переяславля — під 1148 та 1151 рр.: «Демьянь же Куденевичь скоро тече съ своимь слугою на конехъ, и срѣтаеть князя Глѣба Юрьевича на полѣ близь посада... Того же лѣта придоша мнози Половци съ Давыдовичи и со княземъ Глѣбомъ Юрьевичемъ, и взяша градъ Дегинь, и безвѣстно идоша къ Переаславлю на великого князя Мстислава Изяславичя, и ноцію придоша къ Переаславлю на ранней зарѣ, и посадъ зажгоша, никомуже ихъ вѣдящу, яко ратнії придоша; они же оступиша градъ, и бысть во градѣ много смущеніе и плачь»¹²; «и пришедше бишася оу Переяславля по два дни третии же день ѣхаша по обычаю бится и пѣшцѣ выринушася на нѣ из города и тако наѣхавъше много избиша пѣшцѣ и передѣгородіе пожгоша»¹³; «и пришедъ ста у Мажева селца, и отгуду приходяще подъ градъ біахуся, и посады пожгоша, и мнози отъ обоихъ падоша»¹⁴.

Безпосередній доступ до міських воріт і укріплень Переяславля можливий лише вододілом рр. Альти й Трубежу. Найзручніше місце для розташування табору й обозу, поставленого вищеназваною коаліцією князів біля Мажевого сільця — це берег р. Альти, на безпечній відстані від міста. На території сучасного с. Мазінки, у його західній частині (ур. Левада та Яцківщина), розвідками ПХДКЗ 1990 р. на схилі правого берега р. Альти було виявлено давньоруське селище площею близько 3 га¹⁵. Поряд знаходяться три броди через р. Альту, що виходили прямо на шлях до Переяславля. Трансформація топоніму Мажево в Мазінки можлива, враховуючи особливість переходу -ж- в -з-, характерну для багатьох давньоруських топонімів (наприклад, Суждаль — Суздаль)¹⁶.

Отже, в літописній статті 1151 р. мова йде про переяславське передгороддя, розташоване з напільного боку укріплень «окольного міста», перед його Київською брамою, обабіч шляху на Київ. У XVII–XIX ст. воно називалось «Закиєвобрамське передмістя», «Закиєвобрамський форштадт», «Забашга»¹⁷. Останній мікротопонім побутує ще й тепер.

11 Колибенко О. В. Нові матеріали до історичної топографії околиць Переяславля Руського // Історія та культура Лівобережжя України. — К.; Ніжин, 1997. — С. 9–12.

12 Николаевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 178.

13 Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 442.

14 Никоновская летопись. — С. 189.

15 Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкало М. Т. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. // НА ІА НІНУ. — 1990 / 186. — С. 26–27.

16 Колибенко О. В., Коцур В. П. Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини. — Переяслав-Хмельницький, 1995. — С. 20.

Названа територія в даний час щільно зайнята сучасною приватною забудовою, що не сприяє проведенню археологічних досліджень. Точні межі цього передгороддя не встановлені, хоч топографічні умови місцевості дозволяють приблизно визначити їх. Воно розташовувалось між укріпленнями «окольного міста», лівим берегом р. Альти, курганным некрополем в ур. Ярмарковщина та правим берегом р. Трубіж. Реально Закиєвобрамське передгороддя займало не всю названу територію, розташовуючись в першу чергу вздовж Київського шляху та берегів рр. Альти й Трубежу. Розвідками ПХДКЗ зафіксовано наявність давньоруського культурного шару на вул. Ярмарковій¹⁸. У 1995 р. експедицією ПХДПІ ім. Г. Сковороди у розрізі східної стінки траншеї по вул. Ломоносова було зафіксовано культурний шар давньоруського часу (0,2–0,3 м). Виявлено також дві господарські ями у заповненні яких знайдено дрібні уламки кераміки XI — початку XII ст. Подібні ж нечисленні уламки зафіксовано у залишках заглибленої споруди, виявленої неподалік, у траншеї на вул. Ярмарковій¹⁹.

Отже, процес поступового заселення даної території розпочався задовго до побудови укріплень «окольного міста» у середині XII ст. Як свідчать матеріали досліджень, вже у XI ст. вздовж Київського шляху сформувався новий посадський район, що простягнувся аж до головного міського некрополя в ур. Ярмарковщина. Точка зору, за якою він почав формуватись не раніше 1140 р., є помилковою²⁰. Саме це передгороддя Переяслава було спалено у 1148 та 1151 рр. Незважаючи на це, воно продовжувало функціонувати аж до середини XIII ст., оскільки мало зручне розташування. Воно займало площу приблизно 10 га. Подальші дослідження дозволять уточнити його межі.

Ще один житлово-господарський район Переяслава розташовувався на правому березі р. Альти (навпроти дитинця й «окольного міста»), а також на правому березі р. Трубіж, нижче місця впадіння р. Альти. У XVII–XIX ст. ця місцевість називалась «Заальтицьке передмістя», «Заальтицький форштадт», «Заальтиця»²¹. Останній топонім все ще вживається.

Експедицією ПХДКЗ у 1981 р. на цьому передгородді проведено невеликі дослідження. На вул. Можайській знайдено обмазку глинобитної печі житла та численні уламки кераміки XI ст. Крім того, у розкопі виявлено уламки «кружальних сковорідок», які автор розкопок визначив як місцеву, до того ж архаїчну особливість, і вважав за можливе датувати їх X ст.²² На нашу думку, в даному

17 Максимович М. А. О городе Переяславе в первоначальные времена // Максимович М. А. Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 329.

18 Бузян Г. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т. Нові матеріали до історичної топографії Переяслава Руського // Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури». — Переяслав-Хмельницький, 1992. — С. 6–8.

19 Колибенко О. В. Нові матеріали. — С. 11.

20 Коринний Н. Н. Некоторые проблемы исторической топографии древнего Переяслава // Актуальные вопросы исторической науки. — К., 1984. — С. 12.

21 Максимович М. А. Указ. соч. — С. 329.

місці було знайдено залишки такої ж печі, яку виявив Р. О. Юра в 1965 р. на території «окольного міста»²³.

Фрагменти гончарного посуду XI — першої половини XIII ст. зафіксовано також на городах приватних садиб, що виходять до правого берега р. Трубіж на вул. Літописній, та на правому березі р. Альти — на городах садиб по пров. Котовського²⁴.

В ур. Лагері на правому березі р. Трубіж, навпроти ур. Оболонь, розвідками ПХДП у 1995 р. виявлено аналогічну кераміку XI — першої половини XII ст.²⁵ Назване урочище відділене від іншої території Заальтиччя сухою долиною (давнім руслом р. Трубіж).

Територією Заальтицького передгороддя, вздовж долини правого берега р. Трубіж, проходив важливий шлях з Переяславля до Зарубського броду. Починаючись від Альтицьких воріт, шлях ішов приблизно за напрямком сучасної вул. Можайської, оминаючи останцеве підвищення (ур. Вігряна гора) з курганням некрополем в ур. Альтицьке. Якраз уздовж цього шляху, південніше нього, фіксується культурний шар передгороддя. Від Альтицьких воріт відходив ще один шлях, що проходив вздовж правого берега р. Альти до Києва й відповідав у загальних рисах напрямку сучасної вул. Б. Хмельницького. Культурний шар передгороддя виявлено на північ від нього.

Отже, Заальтицьке передгороддя займало територію між правими берегами рр. Трубежа та Альти, обмежену курганами некрополями в ур. Альтицьке та Вигон. Площа передгороддя була значно меншою, розташовуючись неширокими смугами вздовж двох вищеназваних шляхів, починаючи від району сучасного автовокзалу на правому березі р. Альти й закінчуючи ур. Лагері на правому березі р. Трубіж. За цими межами слідів давньоруського культурного шару не виявлено. Орієнтовна площа цього передгороддя — до 10 га. Ще 2–3 га займало поселення в ур. Лагері. Матеріали досліджень дозволяють віднести виникнення цього передгороддя до рубежу X–XI ст., а припинення його функціонування — до середини XIII ст.

Ще одне передгороддя, за логікою речей, мало розташовуватись на протилежному від міста лівому березі р. Трубіж. У XVII–XIX ст. розташоване тут приміське село Підварки називали ще Задовгомостянським передмістям чи форштадтом²⁶. На жаль, у зв'язку з щільною сучасною приватною забудовою мікрорайону Підварки виявити залишки передгороддя поки що не вдалося. Однак, розташований на території цього мікрорайону, біля траси давнього

22 Савчук А. П. Указ. соч. — С. 6.

23 Юра Р. А. Археологические исследования на посаде древнего Переяслава в 1965–1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 177–178.

24 Колибенко О. В. Нові матеріали... — С. 11.

25 Колибенко О. В. Археологічні дослідження в урочищі Оболонь // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 21.

26 Максимович М. А. Указ. соч. — С. 329.

пляху, на площі сучасного Підварського кладовища курганний некрополь є явною ознакою існування неподалік передгороддя, чії мешканці були тут поховані. Взагалі, спостереження над розташуванням чотирьох переяславських могильників показують, що всі вони чітко пов'язані з певними частинами міста, тобто, на кожному з них здійснювались поховання мешканців конкретних житлових районів²⁷. Зрозуміло, що мова йде про рядове населення міста. Виходячи з топографії місцевості та розмірів могильника у XIX ст. можна визначити приблизну площу цього передгороддя — до 5 га.

Сліди ще одного передгороддя Переяслава зафіксовані співробітниками ПХДКЗ у заплаві лівого берега р. Трубіж в ур. Луг, навпроти укріплених частин міста. Названа місцевість, що й зараз виконує роль «зеленого пояса» міста, вважалась споконвічно незаселеною, оскільки вона раз на кілька років практично повністю заливається водами р. Трубіж під час періодичних весняних повеней. Дослідження, проведені експедицією ПХДКЗ у 1988 та 1991–1993 рр., підтвердили факт існування на території ур. Луг одного з переяславських передгородь²⁸.

У топографічному відношенні ур. Луг є низовиною у заплаві р. Трубіж, заглибленою в кількох місцях сухими протоками. Територія урочища обмежена з заходу канавою, що з'єднує р. Попівку з р. Трубежем відразу за городами садіб по вул. Літописній. З півдня його обмежує ур. Гора, на якому розташований музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці. Зі сходу ур. Луг обмежується краєм плато лесової тераси, з півночі — низовиною та греблею з мостом через долину р. Трубіж.

У північній частині урочища, за 300 м на південь від мосту через р. Трубіж, в розкопі 1 було досліджено залишки кількох заглиблених споруд²⁹. Датування споруд 1 та 2 за керамікою — друга половина XI — початок XII ст.³⁰ До найбільш раннього етапу заселення цієї частини ур. Луг відноситься споруда 5, залишки якої частково перекривались спорудою 1. Незначні уламки гончарних горщиків із заповнення споруди датуються в межах XI ст. Проміжок часу, що пройшов після припинення функціонування споруди 5 і до побудови споруди 1, був незначним³¹.

Зачистка обриву лівого берега р. Трубіж у західній частині урочища (нижче від шлюзу) показала наявність давньоруського культурного шару товщиною 0,25–0,30 м, що містив у собі значну кількість уламків кераміки. В результаті проведеної зачистки зафіксовано 6 заглиблень різного розміру, що пов'язуються з давньоруським культурним шаром. Закладений у даному місці розкоп 2

27 Роздобудько М. В. До проблеми заснування Переяслава // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 45–48.

28 Бузян Г. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т. Звіт 1983–89 / 253. — С. 16.

29 Там само. — С. 16–21.

30 Петрашенко В. О. Керамика IX–XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — М., 1992. — С. 7–20.

31 Бузян Г. М., Колибенко О. В., Товкало М. Т. Вказ. праця. — С. 23–24.

дозволив виявити залишки двох заглиблених споруд та кількох ям. У заповненні всіх цих об'єктів виявлено уламки гончарних горщиків другої половини XI — початку XII ст.³² Названі споруди є хронологічно одночасовими із спорудами 1 та 2 розкопу 1³³.

У південно-західній частині цього урочища у 1993 р. було виявлено безінвентарне чоловіче поховання, частково зруйноване невеликою ямою давньоруського часу, яка за керамікою датується першою половиною XII ст.³⁴ Загальна площа передгороддя — близько 10 га.

Сліди ще одного передгороддя Переяславля Руського були виявлені у 1992 р. експедицією ПХДКЗ на території ур. Оболонь, яке згадується у літопису під 1149 р.³⁵ Назване урочище розташоване на лівому березі р. Трубіж і, до побудови у XVII ст. греблі (сучасна вул. Літописна), було фактично природним островом у заплаві цієї ріки. На північ від нього за р. Трубіж розміщене Заальтицьке передгороддя, на захід — ур. Лагері. На сході впритул підступає високий мисоподібний край плато лесової тераси (ур. Гора), на півдні — ур. Марченкові Луки. Від ур. Оболонь їх відділяє вузький рукав р. Трубежа — Попівка³⁶.

Площа поселення в ур. Оболонь складає близько 6–7 га. Культурний шар (0,2–0,3 м) містить значну кількість уламків гончарного посуду XI–XII ст. В результаті розкопок виявлено кілька житлово-господарських комплексів³⁷. Споруди та ями, що входили до цих комплексів, мають різночасовий характер, про що свідчить часткове перекривання та руйнування одних об'єктів іншими. Найдавнішою з них є споруда 1, в нижній частині якої виявлено уламки кераміки початку XI ст., а в невеликому заглибленні на дні споруди знайдено фрагмент гончарного горщика другої половини X ст.

У підмазці череня верхньої (пізнішої) печі споруди 3 було виявлено численні уламки гончарних горщиків першої половини XII ст., з яких вдалося реконструювати 2 повних горщики. Цим же часом датується й переважна більшість кераміки, виявленої у заповненні споруд 3 та 4, що дозволяє відповідно датувати їх. Загалом датування всіх виявлених у розкопі споруд та ям за їх керамічними комплексами не виходить за межі від рубежу X–XI ст. до першої половини XII ст.³⁸

Матеріали досліджень в ур. Оболонь підтверджують зафіксовану на розташованому неподалік передгородді в ур. Луг тенденцію до зникнення приміських заплавних поселень-передгородь приблизно у середині XII ст.

32 Колибенко О. В. Звіт про археологічні дослідження на території м. Переяслав-Хмельницького (ур. Луг), проведені експедицією Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника в 1991–1992 рр. // НА ІА НАНУ. — 1991–92 / 179. — С. 9–11, 13–15.

33 Бузян Г. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т. Вказ. праця. — С. 19–221.

34 Колибенко О. В. Звіт про археологічні дослідження на території м. Переяслава-Хмельницького (ур. Луг), проведені експедицією ПХДКЗ в 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993 / 134. — 80 с.

35 Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 380.

36 Колибенко О. В. Археологічні дослідження в урочищі Оболонь. — С. 21.

37 Колибенко О. В. Нові матеріали. — С. 12.

38 Колибенко О. В. Археологічні дослідження в урочищі Оболонь. — С. 22.

На південь від ур. Оболонь, на протилежному березі р. Попівки, знаходиться ур. Марченкові Луки. Експедицією ПХДКЗ у 1993 р. на розорюваній поверхні урочища виявлено уламки гончарного посуду давньоруського часу³⁹. Експедицією ПХДПІ у 1997 р. розкопано залишки трьох заглиблених споруд. Вдалося визначити межі поширення культурного шару цього передгороддя. Воно розгашувалось за 500 м на схід від південної околиці сучасного міста (мікрорайон Лагері) та за 100 м на південний захід від адмінбудинку Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Передгороддя займало підвищення лівого берега р. Попівки (рукава р. Трубіж), витягнуте вздовж неї з північного сходу на південний захід, від місця повороту ріки до низовини за 70 м від її впадіння в р. Трубіж. Таким чином, розміри заселеної території передгороддя — 300×50 м (1,5 га). Товщина давньоруського культурного шару — 0,3–0,4 м.

Керамічний матеріал із заповнення споруд та підйомний матеріал з поверхні дозволяє визначити хронологічні межі існування цього передгороддя. Споруда 1 датується за керамікою рубежем XI–XII ст., споруди 2 та 3 — першою половиною XII ст. Серед значної кількості уламків гончарної кераміки немає жодного, що датувався б другою половиною XII–XIII ст. Отже, передгороддя в ур. Марченкові Луки, як і в ур. Луг та Оболонь, існувало протягом XI — першої половини XII ст., і припинило своє існування приблизно у середині XII ст.⁴⁰

Проведені на передгороддях Переяславля розкопки дозволили встановити низку важливих фактів, що стосуються як самих передгородь, так і всього міста в цілому. Виявилось, що ці райони заселялись не після освоєння територій дитинця і «окольного міста», а практично одночасно з ними, на рубежі X та XI ст. Переважна більшість кераміки, виявленої в заповненні споруд, ям та культурному шарі ур. Оболонь, відноситься до початку XI ст., знайдено також фрагменти кераміки другої половини X ст. Подібна ситуація простежується й на інших передгороддях. Найдавніша кераміка, виявлена на Заальтицькому та Закиєвобрамському передгороддях, в ур. Марченкові Луки, також датується початком XI ст.

Ще один цікавий факт, який вдалося виявити під час досліджень в ур. Луг, Оболонь та Марченкові Луки, — це факт різкого й одночасного припинення їх існування. Верхня хронологічна межа комплексів кераміки з житлових та господарських споруд, ям — це перша половина XII ст. Кераміки, яка б датувалася другою половиною XII–XIII ст., на територіях названих урочищ не виявлено. Тому немає підстав стверджувати, що загальна площа Переяславля поступово зростала упродовж всього періоду його існування. Фактично, Переяславль Руський з самого початку будовався як велике місто, досягнувши

39 Бузян Г. М., Колибенко О. В., Тетеря Д. А., Товкайло М. Т. Звіт про розвідки Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993 / 135. — С. 12–13.

40 Колибенко О. В. Нові матеріали. — С. 12.

найбільших своїх розмірів уже на початку XII ст. Матеріали археологічних досліджень дозволяють визначити загальну площу передгородь Переяславля у час його найвищого розквіту — приблизно 45 га. Загальна площа міста у цей час дорівнювала приблизно 123–125 га (12 га дитинця, 66 га «окольного міста», 45 га передгородь). У 30–40-х рр. XII ст. його площа значно зменшилася у зв'язку з припиненням життєдіяльності на території південно-східної околиці міста — на передгороддях в ур. Луг, Оболонь, Марченкові Луки. Вона скоротилася приблизно на 23–25 га.

Таким чином, за археологічними даними у розвитку містобудівельної структури Переяславля можна виділити два основних етапи. Перший, найдавніший етап (кінець X — початок XII ст.) — це час заснування міста, формування його основних містовизначальних компонентів — фортеці-дитинця та великого неукріпленого посаду. На цьому ж етапі, практично одночасно з двома названими частинами міської структури, виникає низка міських передгородь, що оточують Переяславль з усіх боків і значно збільшують його загальну площу. На другому етапі (30-ті рр. XII ст. — перша половина XIII ст.), після будівництва укріплень «окольного міста», значно зростає роль цього району в житті міста й занепадає частина найменш захищених передгородь Переяславля, за рахунок чого зменшується загальна площа міста⁴¹.

Причин такого явища могло бути кілька. Перш за все, це, можливо, деяке підвищення рівня рунтових вод, яке призвело до підтоплення розташованих на низьких місцях районів, що значно ускладнило умови проживання там населення. Іншою причиною занепаду цих передгородь було суперництво за переяславський стіл між Ольговичами та Мономаховичами, що з особливою силою спалахнуло у 30–40-х рр. XII ст. Найбільше від нього страждала сільська округа Переяславля та його неукріплені передгороддья. Очевидно, частина мешканців передгородь змушена була переселитись під захист стін «окольного міста», зведених у період між 1136 та 1142 рр.

Ще однією причиною зменшення загальної площі Переяславля Руського стало зменшення чисельності його населення у зв'язку з виведенням його частини у Ростово-Суздальську землю Юрієм Долгоруким та Андрієм Боголюбським і заснуванням нових міст — Переяславля Залеського та Переяславля Рязанського. Така демографічна політика зачепила всі верстви населення Переяславля, в тому числі й мешканців неукріплених передгородь. Чисельність населення Переяславля у період його найбільшого розквіту можна вирахувати наступним чином. Щільність заселення укріплених частин Переяславля (дитинця й «окольного міста») була близькою до щільності заселення аналогічних укріплених частин Києва, Чернігова та інших найбільших центрів Русі. Остання, за підрахунками дослідників, складала приблизно 125–130 чоловік на 1 га⁴². Маючи 78 (12+66) га

41 Колибенко О. В. Розвиток містобудівельної структури Переяславля Руського у світлі археологічних досліджень // Вісник Київського університету. — 1998. — Вип. 40. — С. 18–20.

укріпленої території Переяслава визначаємо кількість її населення — приблизно 10 тис. чоловік.

Щільність заселення передгородь Переяслава була меншою, і, очевидно, наближеною до щільності заселення сільських поселень Переяславщини, наприклад, Комарівки. Матеріали археологічних досліджень цього селища дозволили визначити, що густина населення там складала близько 30–50 чоловік на 1 га⁴³. Отже, на передгородях Переяслава в часи Всеволода Ярославича та Володимира Мономаха проживало 2–2,5 тис. чоловік. Загальна ж кількість населення Переяслава Руського в той час складала приблизно 12,5 тис. чоловік. Після припинення життєдіяльності на південно-східній околиці міста та у зв'язку з переселеннями 40–50-х рр. XII ст. чисельність міського населення зменшується на 2–3 тис. чол. і в подальшому залишається відносно стабільною аж до зруйнування Переяслава у 1239 р.

42 Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 200; Коринный Н. Н. Переяславская земля. — С. 148.

43 Беляева С. О., Куйбишев А. И. Поселения Днепрового Левобережья X–XV ст. — К., 1995. — С. 99.